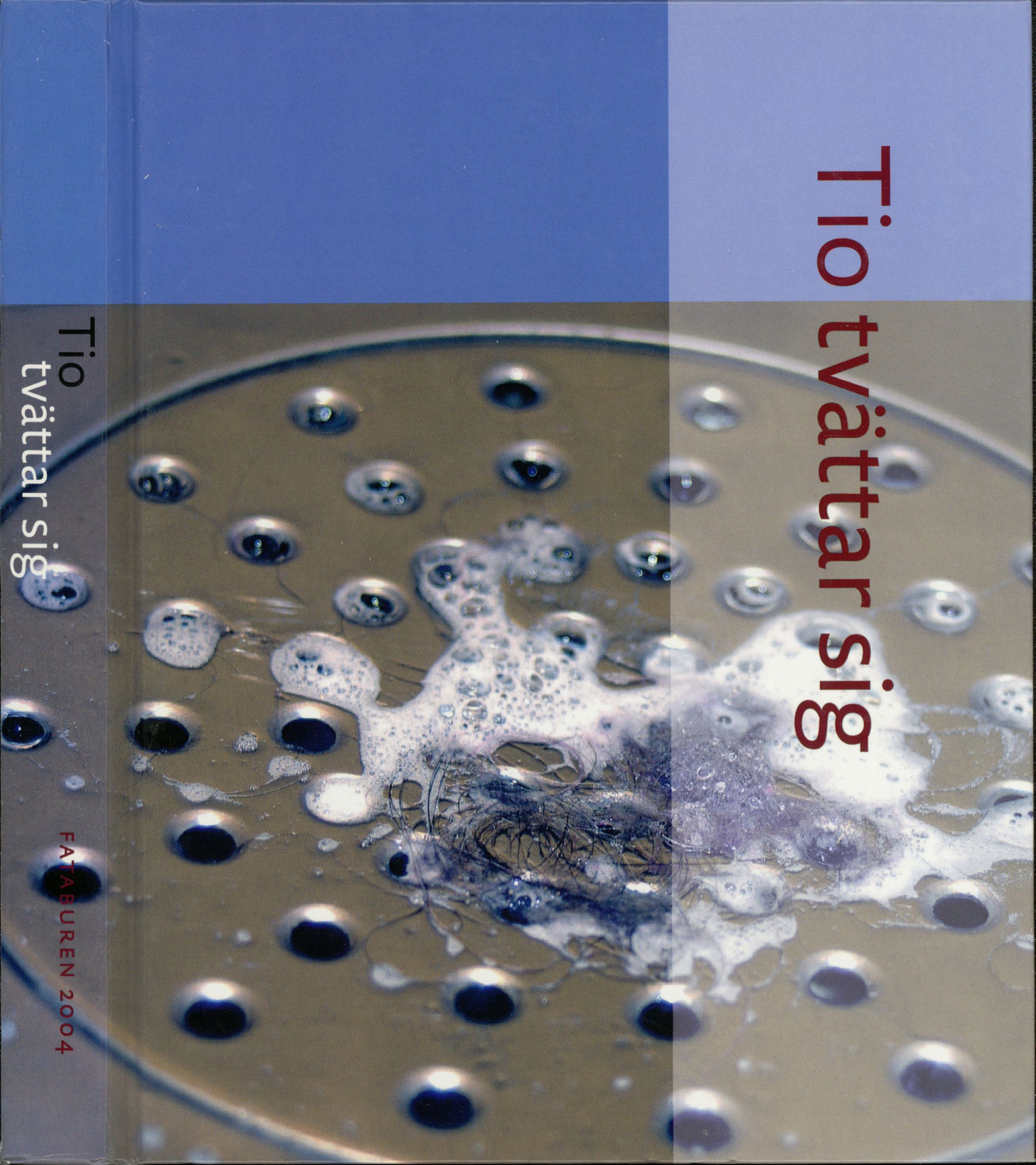

Tio tvättar sig

Tio
tvättar sig

FATAUREN 2004

Tio tvättar sig

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2004

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok, är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har idag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Från början har årsboken varit en förbindelselänk till stöd- och vänföreningar och idag är den också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna.

Museernas verksamhetsberättelser trycks numera separat och kan rekvireras från respektive museum.

Fataburen 2004
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare
Redaktör Christina Westergren
Bildredaktör Birgit Brånvall
Bildsökning även Tomas Fermelin
Omslag och grafisk form Lena Eklund
Omslagsbilder foto Mats Landin och Lis Granlunds familjealbum
För- och eftersättsblad se bild s. 88
Foto s. 2 Birgit Brånvall
Tryckt hos Fälvh & Hässler, Värnamo 2004
ISSN 0348 971 X
ISBN 91 7108 494 0

Foto Birgit Brånvall 2004, Nordiska museet.

Läkaren, hygienen och äcket

Bakom 1800-talets hygienisering och framskalandet av den moderna kroppen låg ett långt arbete med läkaren som central aktör. Det handlade om ny kunskap och nya strategier men också om förmåga att disciplinera reaktioner och impulser knutna till läkarens egen kropp. Smuts och äckel var ett sådant motstånd att övervinna.

Uppsala vid 1800-talets mitt. Doktor Hwasser, chef för sjukhuset, vändades. Att närma sig patienternas kroppar med sin egen tedde sig för honom som lågt och motbjudande. Läkaren, klagade också en av hans kollegor högljutt, »tvingas vidröra de äckligaste saker, intränga i de smutsigaste hålor, inandas /hemska/ dunster och förderfliga exhalationer«.

Svårast var just mötet med vardagens alla sjuka kroppar. Genom avklädning kom allt det som tidigare varit dolt under kläderna fram i ljuset. Det är en berättelse om ingrodd smuts och flottig behåring, intorkat blod och sekret i fuktiga skrymslen, utslag, stank och den mytomspunna *aura seminis*, lukten av potentia män. Det obehagliga i den intima kroppskontakten återkommer gång på gång. Läkaren bör inte vara »benägen att

KARIN JOHANNISSON

är professor i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet med medicinhistoria som specialitet. Hon har givit ut en rad böcker som *Medicinens öga* (1990), *Den mörka kontinenten* (1994), *Kroppens tunna skal* (1997), *Nostalgia* (2001). I höst utkommer *Tecknen: Läkaren och konsten att läsa kroppar*, som denna artikel bygger på.

bli äcklad av vissa oangenäma förhållanden som han inte kommer att kunna undvika i sin praktik« konstaterade en engelsk läkare. Och den legendariske Laennec – som mer än någon annan symboliserar den nya kroppsundersökningen – beskriver den svettiga, luktande patientkroppen som »motbjudande«.

De sjukas andedräkt är svår att uthärda, den fräna sjukdomslukten av »rovdjursbur«. Men värre är lukten av underklass, av *fällen* (tyska *das Fell*, franska *la crasse*), detta lager av intorkad smuts, svett och hudpartiklar som folk sedan gammalt betraktar som en skyddande och värmande hinna. Den tyske läkaren Paul Niemeyer beskriver en bokstavligen myllrande värld av skabb och löss som lever på kroppen med preferens för fuktvarma ställen. I hudens ytskikt samlas svett, talg, damm, hår och fjun till en tunn skorpa, den ryktbara fällen. »Vad allt parasiterar och ockrar inte på denna vidsträckta näringsyta ... loppor och löss kan leva så mordiskt på späda barnakroppar, att man vid första anblicken tror sig se mässling eller fläckfeber.« Men smutsen är en repertoar av tecken. Via hudavskrap och ansamlad talg i porerna kan till exempel olika *smutsbilder* analyseras: från den som arbetar med järn, koppar, blyvitt, kvicksilver eller tobak, eller – i de högre samhällsskikten – från den som begagnar pomada och smink.

Direkt hudkontakt uppfattades som ett hinder att övervinna. Att lägga örat direkt mot en främmande människas nakna kropp är för det mesta »motbjudande, stundom odelicat, ja om patienten har någon smittsam sjukdom, äfven farligt«, hävdas det i en svensk handbok om diagnostik av bröstsjukdomar. Metoden är »ofta oanständig, stundom äcklig«, skriver en annan svensk läkare. Stetoskopet var en befrielse. Det skyddade från direktkontakt samtidigt som det markerade avståndet mellan läkare

Sjuka kroppar. Nedan man
med venerisk sjukdom,
sannolikt syfilis, ca 1860.
Foto Carl Curman. Tekniska
museet.

och patient, men också till kroppar av annan klass och annat kön. Vid buklyssning var stetoskopet särskilt användbart; »annars måste man lägga hela ansigtet till, hvilket är obehagligt för både qvinnan och läkaren«.

Äckel är en stark känsla, kroppens spontana åtbörd av avstånd och avsmak, skriver William Ian Miller i *Anatomy of Disgust* 1997. Den bygger på att något uppfattas som motbjudande, fränstötande, vämjeligt. Äckel rör kroppens gränser. Ofta går känslan via munnen och näsan, men kan också utlösas via synen eller känseln. Äcklet är speciellt för att det i sig innehåller starka kroppsliga reaktioner med tydliga kännetecken (kväljning, kräkning, rysning, tillbakaryggande). Det kan till och med definieras av den kroppsliga reaktion det utlöser. Som andra starka känslor har det ett eget mimiskt uttryck. Känslomässigt byggs äcklet upp av rädsla för att något skall överföras till den egna kroppen; det associeras med hot som smitta, förgiftning och invasion; med tillstånd som dött, ruttet, upplöst, formlöst; med egenskaper som fuktigt, klibbigt, slemmigt, svampigt; med kroppsord som smet, klet, kladd, klibb, slem.

Äcklet har inte ansetts comme il faut som studieobjekt i de vetenskaper som beskriver känslor (psykologi, filosofi) eftersom det saknar anständighet, skriver Miller. Äcklet tar inte hänsyn till god ton. Det tvingar fram äckliga och fula ord. Den som sysslar med äcklet riskerar att anklagas för pervers fascination just för det äckliga (och det är välbekant att äcklet kan locka och attrahera på samma sätt som det stöter bort). Höga äckeltrösklar tillskrivs bara barn, dårar och helgon. Vi kan inte ens *tala* om det äckliga utan att rodna, skämmas, stötas eller bokstavligen äcklas. Det får oss att tänka på den groteska kroppen, de motbjudande synerna och lukterna, att röra vid smuts, fett, träck,

slemmiga ytor, infekterade sår och skorvig hud.

Äcklet är starkt kopplat till kroppens utsöndringar och öppningar. Det finns en enorm ambivalens inför kroppens avfall och vätskor. Tårar, skriver Miller, är den enda kroppsvätska som inte uppfattas som motbjudande. Det fysiskt äckliga associeras med sjukdom och död, till det som *finns inuti kroppen* eller till *kroppens upplösning*: inälvor, uppkastningar, blod, var, sönderfallande kött. Allt detta tillhör läkarens teckenvärld. Hos honom måste spontana äckelkänslor tränas och disciplineras bort. Rutin minskar äcklet. Detta talar för att det är det socialt inlärd förhållningssättet till det som smakar, luktar och känns, snarare än allmängiltiga äckelegenskaper, som avgör graden av olust.

Läkaren måste också motstå äcklets makt som hinder för full respekt för människans mänsklighet. Den kristna etiken talade om medkänsla just med de mest föraktliga, de smittade och vämjeliga med stinkande sår och variga bölder. Här återkom de (bokstavligen kväljande) berättelserna om exalterade heliga – Katarina av Siena och andra – som förebrädde sig den avsmak de kände och bestraffade sig själva genom att slicka de eländigastes sår och suga deras var.

Men äcklet har flera sidor. Grundkänslan är *avvisande*, att förfrämliga sig från något eller någon. Ytterst har äcklet sina rötter i vår kluvna inställning till det vi själva är, nämligen dödliga djur, skriver Martha Nussbaum. Äcklighet är en egenskap som kan fästas vid det djuriska, men också vid socialt stigmatiserade grupper. Luktande, äcklande smuts kan användas för att avgränsa och utdefiniera andra. Därmed legitimeras avskiljandet samtidigt som en grupp skjuts in mellan oss själva och djuren. Judar, vildar, dårar, homosexuella, pöbeln har alla framställts som besmittade och föräckligade av egenskaper som stank,

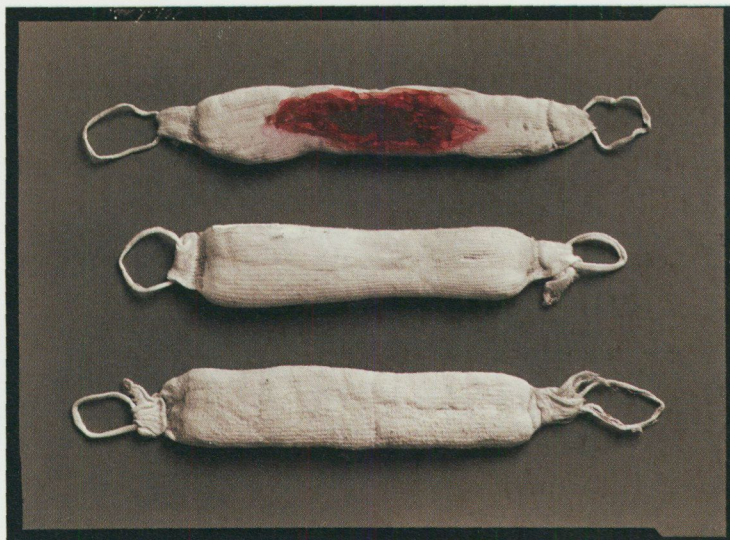

Ur »Barnavård. Handbok,
Svenska Fattigvårdsför-
bundet 1939«. Foto
Kerstin Bernhard.
Nordiska museets arkiv.

klibb, smuts, fukt. Judens kropp har beskrivits som svampig, lika mjuk, illaluktande och befläckt som kvinnans.

Äckel kan alltså framkallas genom att påföra någon smutsighet eller inte tillåta henne att befria sig från smuts. (Erfarenheter från fängelser och koncentrationsläger visar att människor som förbjuds att tvätta sig kan föraktas som undermänniskliga och dju-riska och därmed desto lättare plågas och dödas.)

Alla dessa spår måste läkaren avvisa. Den professionella rollen krävde både att han stod över sociala fördomar och förfräm-ligande och att han lyckades disciplinera den egna kroppens

Bindor i Nordiska museet
samlingar. Foto och kolorering
Birgit Brånvall, Nordiska
museet.

spontana motstånd mot det äckliga. Samtidigt konfronterades han ständigt med smutsiga såriga kroppar, med infekterade sjuksängar och sjukställen dränkta i »en underlig, nästan synlig lukt av *snusk*«. Lubbe Nordström beskriver den i *Lort-Sverige* 1938:

»Vad var den sammansatt utav? ... urin, människoexkrementer, sedan årtionden, kanske århundraden uringenompyrd jord, uringenompyrt murbruk, uringenompyrt trä, det var lukt av djurkroppar, av människoutdunstning ... det var en lukt som på en gång var söt, fet, sur och kväljande.«

För att utstå måste smutsen förvandlas till bakteriologisk smittohärd. Det orena kopplades till smitta, infektion och sjukdom. Den tvättade kroppen var också den hygieniska, rationella och moderna.

Operation på Serafimerlasarettet 1898. Fotograf okänd. Medicinhistoriska museet.

Men om vi kan tänka bort det sjukdomsframkallande och ohygieniska från våra föreställningar om smuts, framträder andra och mer oroande definitioner – smuts som materia på fel ställe: matrester i skägget, fläckar på kläderna, gula skuggor på lakanet, utspild vätska på bordet. Medan den förhygieniska tidens smuts var en skorpa av orenlighet utan annan skam än fattigdom, var den moderna smutsen omoralisk. Den var smuts förvandlad till *smusk*. Dofter som borde ha tvättats bort, fläckar som borde ha utplånats – allt detta förknippades med ohygien och orenlighet, men också med låga begär som ätande, tömmande, könets njutningar.

Av alla dessa skäl är läkarens egen renhet ett viktigt signum. Mellan äcklet och den egna kroppen, som hygieniskt mantra och garanti för inre renhet, lägger han en hinna av sköljda händer, skrubbad hud och borstade naglar. I fråga om den egna kroppen måste läkaren iakta största renlighet; uppmaningen återkommer i alla regelböcker. Före sekelskiftet 1900 då det hygieniska argumentet tar över, följer uppmaningen en äldre men lika välkänd tankefigur: om kroppen som själens spegel. Är kroppen (läkarens kropp) inte ren »uppstår mistanken att inte heller den inre människan är fri från orenlighet; hon kan då heller inte hysa rena tankar eller rena känslor«.

Doktors renskrubgade skinn har alltså flera innebörder. Bakteriologin sätter ett vetenskapligt namn på detta renhetskrav. När den vita rocken införs är det som hygienisk åtgärd, men också som attribut för en ny typ av medicinsk auktoritet. Det vita tygets uppgift är att markera professionellt vetande. Det signalerar ren, men också rationell kropp.

Länge var läkarrocken reserverad för kirurgen och gynekologen. Till en början var dess status intressant nog också tve-

Serafimerlasarettet, Kungsholmen. Fotograf okänd. Nordiska museets arkiv.

Allmänna Barnbördshuset, norra Djurgården, Stockholm.
Fotograf okänd. Nordiska museets arkiv.

tydig. Den var lite löjlig. Förlossningsläkaren bör ta på sig en »nytvättad vit linnerock, dock med risk att äldre läkare skulle kanske småle åt denna i deras ögon föga ståndsmessiga moderna kirurguniform«, skriver en svensk läkare 1894. I Tyskland diskuterades vid 1900-talets början om också klinikerna borde bära »skyddskläder«. Obducenterna arbetade länge i kavaj och stärckkrage. Som allmänt läkarinsignium slog den vita rocken igenom på 1920-talet och då i följe med stetoskopet som rituellt läkarembblem. Laboratoriets män var vitrockade, och alltid de sociala myndigheternas representanter: socialläkarna, skolläkarna, smittskyddsläkarna, anstaltsläkarna. Som markör för myndighetsutövning har den haft en bestämd, tvetydig status; den ifrågasattes (och kastades delvis) i samband med 1960- och 70-talens politiska auktoritetskritik.

Handskar var ett annat symboliskt läkarattribut. Ännu vid 1800-talets slut ser man läkare vid operationer och obduktioner arbeta med bara händer i kroppen. »Utan tvifvel rycker mången på axlarna åt dylika påfund som att bära vantar eller handskar vid operationer«, skriver en svensk läkare och rekommenderar vantar i tunt bomulls- eller linnetyg. »Vid obduktioner har jag använt vanliga hvita glacéhandskar (använda dylika naturligtvis) ... gummihandskar äro varma och genera handens rörelser betydligt.« Gynekologerna tycks ha använt gummihandskar tidigare. Syftet var ursprungligen att skydda läkaren från »elakartad smitta« via småsår och trasiga nagelband, först senare att skydda patienten från infektion.

Handskar har också i överförd mening kommit att symbolisera aseptisk beröring, den rädda beröringen.

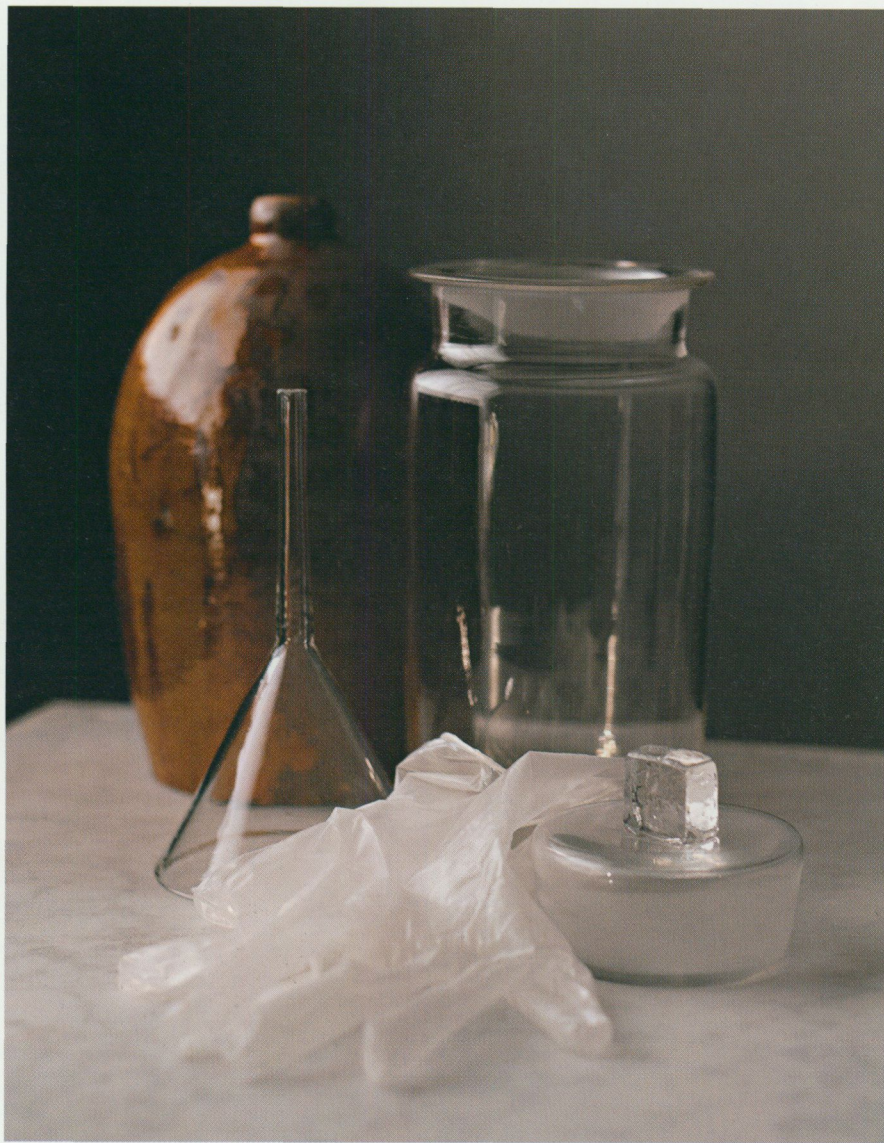

Foto Birgit Brånvall 2004, Nordiska museet.